

Ж.С. Керімбек¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘУЛИЕ ОБРАЗЫ: БАБА ТҮКТІ ШАШТЫ ӨЗІЗ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ халқының рухани-діни дүниетанымындағы «әулие» ұғымы және оның ислам діні аясында қалыптасуы қарастырылады. «Әулие» түсінігінің Құран Кәрім мен хадистердегі мәні, қазақ даласына ислам дінінің, соның ішінде сопылық ілімнің таралуымен байланысы талданады. Зерттеу барысында қазақ фольклоры, жыраулар поэзиясы, батырлар жыры мен тарихи деректер негізінде Баба Түкті Шашты Өзиз әулиенің тұлғасы жан-жақты сипатталады. Оның Алтын Орда дәуіріндегі исламдандыру үдерісіндегі орны, халық жадындағы қасиеті, пір, әрі желеп-жебеуші әулие ретіндегі бейнесі ашып көрсетіледі. Сонымен қатар әулиелерді пір тұту дәстүрінің қазақ мәдениетіндегі сабақтастығы мен тарихи-мифологиялық қырлары сараланады.

Түйін сөздер: сопылық, ислам, қазақ дүниетанымы, фольклор, батырлар жыры, миф.

ج. كيريمبيك¹

¹جامعة أبي الوطنية الكازاخية
ألماطي، كازاخستان

صورة الولي في الأدب الكازاخي: بابا تُكْتِي شاشتي عزيز

الملخص:

تتناول هذه المقالة مفهوم «الأولياء» في الرؤية الروحية والدينية لدى الشعب الكازاخي، ومسار تشكل في إطار الديانة الإسلامية. وتُحلّل دلالة مفهوم «الولي» في القرآن الكريم والحديث النبوي الشريف، وعلاقته بانتشار الإسلام في سهوب كازاخستان، بما في ذلك تأثير التعاليم الصوفية. وفي سياق الدراسة، واستناداً إلى الفولكلور الكازاخي، وشعر الجيراو، وأغانى الأبطال (الباتير)، والمعطيات التاريخية، تُقدّم شخصية بابا تُكْتِي شاشتي عزيز وصفاً مفصلاً. كما يُكشف عن مكانته في عملية الأسلمة خلال عصر القبيلة الذهبية، وصورته في الذاكرة الشعبية، وتمثله بوصفه رجل دين وولياً حامياً. وإلى جانب ذلك، تُحلّل الجوانب التاريخية والأسطورية لتقاليد تبجيل الأولياء في الثقافة الكازاخية.

الكلمات المفتاحية: التصوف، الإسلام، الرؤية الكازاخية للعالم، الفولكلور، التقليد الملحمي، الأسطورة.

Zh. Kerimbek¹

¹Kazakh National University named after Abai
Almaty, Kazakhstan

THE IMAGE OF A SAINT IN KAZAKH LITERATURE: BABA TUKTI SHASHTI AZIZ

Abstract

This article discusses the concept of «Aulie [Saint]» in the spiritual and religious worldview of the Kazakh people and its formation within the framework of the Islamic religion. The meaning of the concept of «Aulie» in the Koran and hadiths, the connection with the spread of Islam in the Kazakh steppes, including Sufi teachings, is analyzed. In the course of the study, on the basis of Kazakh folklore, zhyrau poetry, batyr songs and historical data, the personality of Baba Tukti Shashty Aziz is described in detail. His place in the process of Islamization in the era of the Golden Horde, his character in the memory of the people, his image as a priest and patron saint are revealed. In addition, the historical and mythological aspects of the traditions of the worship of saints in the Kazakh culture are analyzed.

Keywords: Sufism, Islam, Kazakh worldview, folklore, epic tradition, myth.

Ж.С. Керімбек¹

¹КазНПУ им. Абая
Алматы, Қазақстан

ОБРАЗ СВЯТОГО В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: БАБА ТУКТИ ШАШТЫ АЗИЗ

Аннотация

В данной статье рассматривается понятие «Аулие» в духовно-религиозном мировоззрении казахского народа и его формирование в рамках ислама. Анализируется значение понятия «Аулие» в Коране и хадисах, связь с распространением ислама в казахской степи, в том числе суфийского учения. В ходе исследования на основе казахского фольклора, поэзии жырауов, Батырской песни и исторических данных подробно описывается личность Аулие Баба Тукти Шашты Азиза. Раскрывается его место в процессе исламизации в эпоху Золотой Орды, его качества в памяти народа, его образ как святителя и жереха. Кроме того, будет проанализирована преемственность и историко-мифологические аспекты традиции почитания святых в казахской культуре.

Ключевые слова: суфизм, ислам, казахское мировоззрение, фольклор, эпос, миф.

Кіріспе

«Әулие» – *уәли* деген араб сөзінің көпше түрі, қазақша «қасиетті» деген мағынаны береді. Бұл сөз Құран

Кәрімде Алла мен пайғамбарға қатысты *жебеуші, жарылқаушы* деген мәнде кездеседі. Ал хадистерде *жақын болу* деген мағынада, яғни,

Уәли Аллаһ – *Аллаға жақын, дос, Алланың мейірі түскен* деген ұғымда ұшырасады. Қазақ тілінде әулие-әнбие түрінде қосарланып та айтылады, мұндағы *әнбие* арабша *нәби* – *пайғамбар* деген сөздің көпше түрі. Дегенмен бұл қосарлы сөз ел танымында «әулие» деген мағынаны білдіреді.

Қазақстанда әулиелерді пір тұту қалдықтарын әдебиеттерде атап көрсетілгеніндей, зерттеу қиыншылықтарынан және оның атүсті зерттелуінен, көбінесе Ахмет Ясауи мен оның шәкірттерінің өмірбаяндарын зерттеу және толықтыру сияқты жайттармен шектеліп отырғанымен түсіндіруге болады. Сонымен қатар жер-жердегі әулиелерді пір тұтудың әр қилы көріністері жайлы мол деректер тиісінше қарастырылмай келеді.

Қазақ халқы ислам дінін қабылдаған кезде, бұрынғы тәңірлік сенімдерінің кейбір көріністері жаңа исламдық түсініктермен үйлесім тауып, әулиелер туралы түсінікті байыта түсті. Әсіресе, исламның сопылық бағытының қазақ даласына таралуы бұған зор ықпал етті. Сопылардың қарапайымдылықты, тазалықты жақтауы, зікір салуы сияқты амалдары қазақтардың бұрыннан келе жатқан наным-сенімдеріне жақын болды. Сондықтан да халық оларды әулие тұтып, пір санады. Мысалы, Баба түкті Шашты Әзіз, Арыстан баб, Ысқақ Баб ата, Қожа Ахмет Ясауи, Бекет ата, Сопы Әзіз, Оқшы ата және басқа да көптеген тұлғалар осындай құрметке ие болды.

Тақырыпты зерттеудің мақсаты – қазақ халқының дәстүрлі дүние-

танымындағы «әулие» ұғымының қалыптасуы мен дамуын, соның ішінде Баба Түкті Шашты Әзіз тұлғасының исламдық, сопылық және фольклорлық деректердегі орнын кешенді түрде талдау, әулиелерді пір тұту дәстүрінің рухани-мәдени маңызын айқындау.

Зерттеудің міндеттері:

- ислам дініндегі «әулие», «уәли» ұғымдарының мәнін Құран аяттары мен хадистер негізінде саралау;
- қазақ даласында әулиелер культінің қалыптасуына ықпал еткен тарихи-діни және сопылық факторларды анықтау;
- Баба Түкті Шашты Әзіз туралы аңыздар, жырлар мен тарихи деректерді салыстыра отырып талдау;
- әулие бейнесінің қазақ эпосы мен жыраулар поэзиясындағы қызметін айқындау;
- халық санасындағы әулиелердің пір, желеп-жебеуші, рухани қорған ретіндегі орнын көрсету.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы: мақалада Баба Түкті Шашты Әзіз тұлғасы Құран аяттары, исламдық түсінік, сопылық ілім және қазақтың ауыз әдебиеті материалдары негізінде кешенді түрде қарастырылып, оның тарихи тұлға мен мифологиялық бейненің тоғысындағы феномен екендігі нақтыланады. Сондай-ақ әулиелерді пір тұту дәстүрінің аймақтық таралуы мен «ясауилік орталықтар» ықпалы жаңа қырынан пайымдалады.

Зерттеу әдістері: мақалада тарихи-танымдық, салыстырмалы-типологиялық, мәтінтанулық, герменевтикалық және фольклортанулық тал-

дау әдістері қолданылды. Сонымен қатар Құран аяттары, жазба деректер, этнографиялық мәліметтер мен ауыз әдебиеті үлгілерін жүйелеу және интерпретациялау тәсілдері пайдаланылды.

Мақалада Баба Түкті Шашты Өзіз тұлғасы екі түрлі дереккөздер негізінде – тарихи және мифологиялық қабаттарда қарастырылады. Бұл екі қабат өзара тығыз байланыста болғанымен, мазмұны мен функциясы жағынан айқын ерекшеленеді.

Тарихи деректер қатарына жазба дереккөздер мен салыстырмалы түрде уақыт пен кеңістікке байланытын мәліметтер жатады. Оларға Қадырғали бек Қосымұлының Өзбек хан тұсында исламды орнықтыруға Баба Түкті Шашты Өзіздің қатысы туралы жазбасы, Алтын Орда дәуіріндегі (XIV ғ.) исламдандыру саясаты, сопылық ілімнің Ясауи мектебі арқылы қазақ даласына таралуы жөніндегі деректер кіреді. Сонымен қатар Шоқан Уәлиханов пен Әбубәкір Диваевтың этнографиялық жазбалары тарихи фактіні дәлелдеуден гөрі, белгілі бір кезеңдегі халықтық сенім жүйесінің нақты тіркелген көрінісі ретінде бағаланады. Бұл деректер әулие тұлғасының өмір сүрген дәуірін, діни-саяси контекстін шамамен анықтауға мүмкіндік береді.

Мифологиялық деректер негізінен ауыз әдебиеті үлгілерінде, батырлар жырында және аңыз-әпсаналарда сақталған. Оларға Баба Түкті Шашты Өзіздің отқа жанбауы, өліге жан бітіруі, пері қызға үйленуі, батырларға пір болып, перзент сыйлауы сияқты кереметтер жатады. Бұл мо-

тивтер тарихи шындықты баяндамайды, керісінше халықтың сакральді дүниетанымын, әулиені трансцендентті күш иесі ретінде қабылдауын білдіреді. Мифологиялық қабатта Баба Түкті шашты Өзіз бейнесі уақыт пен кеңістіктен тыс, жалпытүркілік архетип деңгейіне көтеріледі. Осылайша, мақалада тарихи деректер Баба Түкті Шашты Өзіздің исламдық және сопылық қозғалыстармен байланысын айқындаса, мифологиялық деректер оның халық санасындағы рухани қорғаушы, пір, киелі тұлға ретіндегі бейнесін ашады. Бұл екі қабат бірінбірі жоққа шығармай, керісінше әулие феноменінің көпқырлы табиғатын толықтыра түседі.

Негізгі бөлім

Құран Кәрімде әулие туралы бірнеше аяттар келтірілген. Халифа Алтай аударған Құран Кәрімнің «Юныс» сүресінің 62-ші аятында: «Біліңдер! Расында Алланың достарына қауіпкер жоқ, әрі олар қайғырмайды» [1, 216 б.] деп әулиенің Жаратушы алдында қаншалықты қадір-қасиетке ие екендігін ескертеді.

Құран Кәрімнің «Әли Ғымыран» сүресінің 169-аятында «Алла жолында өлтірілгендерді (рухтарды) өлі деп ойлама, әрине, олар тірі. Рабыларының жанында олар ризыққа бөлендіріледі» [1, 72 б.]. «Бақара» сүресінің 154-аятында: «Алла жолында өлтірілгендерді олар өлі демендер, олар тірі, бірақ, сендер сезіп, біле алмайсыңдар» [1, 24 б.].

Ислам дінінде «әулие» ұғымы бірден орнықты. Мұхаммед пайғамбардың серіктерін, туыстарын, үрім-

бұтақтарын, кейінгі діни қайраткерлерді әулие тұту, оларға құлшылық ету дәстүрі барлық мұсылман елдерінде бар. Кейде оларды жинақы түрде «әулие-әнбиелер» деп те атайды. «Қожа Ахметтің шәкірті» ұғымын христиандық аңыздарда Ғайсаның ілімін таратушы он екі елші (апостол патриахтар) бейнелерінің қалыптасу процессімен ұқсастыруға болады, себебі діннің санада орнығуы уақыттың дәлдігінен гөрі маңыздырақ. Сондықтан, дала сопылары мен молдалардың өткен әулиелерге деген көзқарасы осы «шәкірттік» мәртебесі арқылы айқындалады [2, 207 б.].

Қазақ даласында әулиелер қай ғасырдан бастап пайда болды деген заңды сұрақ туындайды. Серікбол Қондыбайдың ойынша, қазақ жерінде екі кезеңдегі әулиелік орталықтар бар. Біріншісі – XII-XIII ғасырларға, екіншісі – XIV-XV ғасырға жатады. Екі кезеңнің рухани байланысы анық байқалады. XIV ғасырда, Өзбек ханның билігі кезінде, ислам діні мемлекеттік дін деп жарияланғанда Түркістан аймағынан «ясауилік» діни уағыздаушылар Арал-Каспий аймағына келе бастағаны туралы аңыздарға сүйене аламыз. XIV ғасырдың ортасында осының әсерінен Батыс Қазақстанда тағы бір «ясауилік орталық» қалыптасты. Түркістан-Қаратау аймағында өмір сүрген Баба Түкті Шашты Әзіз, Қошқар Ата, Шопан Ата секілді әулиелердің «екіншілері» немесе «көшірмелері» Маңғыстау, Жем-Сағыз, Борсыққұм жерлерінде пайда болды, бұл жағдай басқа өңірлерде де Баба Түкті Шашты Әзіз, Шопан Ата, Қошқар Ата

секілді тұлғалардың шығуына себеп болды, яғни бұл «әулиелер экспорты» болғанын растайды [3, 210 б.].

Жүсіп Баласағұн әулиелерді қарапайым адамнан, тіпті дана, шешен адамдардан да бөлек ерекше адамдар деп санаған. Олармен араласу керек дейді. Әулиенің батасын алған адам жамандықтан алшақ жүрмек. Қоғам әулиенің парасатына бағынғанда оның болмысы барлық жағынан күшейеді деген ой қазақ ойшылдарының мұраларында бар. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» кітабында «Әулиелермен қатынасу жайы айтылады»:

Құлдан бөлек, бек кісіден ерекше,
Адамдар бар, араласар керексе.
Бірі олардың – пайғамбардың әулеті,
Қадірлесен қонар құт пен дәулеті.
Сүй оларды көңіліңмен, жаныңмен
Нәрсе сыйлап, жақсылық қыл барыңмен.
Туысы бұлар пайғамбардың етжақын,
Пайғамбарлық қақы үшін сүй, ей жаным!
Сұрастырма еш қарекет, сырларын,
Айтқан сөзін еш қайтармай тыңдағын, –

деп жазыпты Жүсіп Баласағұн [4, 440 б.].

Базар жырау «әулиелер» жайында өз жырында былай деп толғайды:

Мына бір шолақ дүниеден
«Әулие өлмес» дер едім,
Отқа салса, күймеген,
Залымдардың өлімі,
Бір шарпуы тимеген,
Арамды көңіл сүймеген;
Дін мұсылман баласын
Кереметпен билеген;
Саһар тұрып жылаған
Хақтан медет сұраған;
Ол ерлердің тағаты

Құдайына ұнаған,
 Бабай түкті Шашты Өзіз,
 Ер Сейтпенбет, Мағзамнан,
 Марал ишан, софы Өзиз –
 Солардан да өткен сұм дүние...

[5, 90-91 б.].

Жырда Базар жырау «әулиенің» отқа салса, жанбайтыны туралы айтып отыр. Бұл сөзінің жаны бар.

Әбубәкір Диваев қазақ арасындағы аңыз-эпсаналарды жинақтай отырып, Баба Түкті Шашты Өзизге қатысты Өзбек ханның исламды қабылдауы туралы көлемді аңызды ғылыми айналымға енгізді. Оның еңбектерінде әулие ислам дінін таратудағы керемет иесі, діни насихаттың символдық тұлғасы ретінде бейнеленеді. Ә.Диваев деректері кейінгі зерттеулер үшін негізгі этнографиялық база қызметін атқарды. Ол қазақ елін аралап жүріп Баба Түкті Шашты Өзиз әулие туралы мынадай қызықты әңгімені жазып алады. Негізі мұнда «Өзбек ханның исламды қабылдауының себебі туралы әңгіме» айтылады: «Оның Исламды қабылдауының себебі келесідей болды. Сол кездегі әулиелерден шыққан төрт әулиеге Алла Тағаладан [осындай] аян келді: «Өзбекке барып, оны Исламға шақырыңдар!» Алла Тағаланың бұйрығымен олар Өзбек ханның есігіне келіп, оның қақпасының сыртында отырып, дұға ете бастады. Аңыз осылай басталады. Ханға опасыз сиқыршылар мен діни қызметкерлер мына ғажайыпты көрсетеді. Олар өздерімен бірге мәжіліске Өзбек ханға деп құмырадағы балды әкелді. Содан кейін олар жылан-

ды құмыраға салып, тостағандарды дайындады. Жылан балмен араласып, ыдысқа құйылды, ал тостағанның өзі сол адамдарға қарай жылжи бастады. Бұған таң қалған хан сиқыршыларды өзінің шейхтары (серіктері) санап құрметтеп, қасына отырғызды. Оларға үлкен сый-құрмет көрсетті.

Бір күні мұсылман әулиелер келіп, дұға жасап отырғанда Өзбек хан әдеттегідей мәжіліс құрды. Олармен бірге шейхтар да келіп, бәрі жайғасты. Әдеттегідей олар өздерімен бірге ыдыспен бал алып келді. Сонымен қатар олар құмыра мен тостаған орнатты. Біршама уақыт өтті, бірақ бал әдеттегідей жылан тәрізді құмыраға жиналмады, ыдысқа да құйылмады. Сол кезде Өзбек хан шейхтарға: «Бұл жолы неге бал шықпай жатыр?» – деді. Шейхтар оған жауап берді: «Бұл жерде бір мұсылман дінін ұстанатындар отыр. Бұл – соның белгісі» – дейді. Хан: «Сырттағы сәкіні қараңдар, егер мұсылмандар бар болса, осында әкеліндер!» деп бұйырады. Қызметшілер шығып, олар шылым шегетін жерді тексергенде оның сыртқы жағында бастарын төмен салып, бейтаныс төрт адамның отырғанын көреді. Қызметшілер: «Сендер кімсіңдер?» – дейді. Олар: «Бізді ханға апарыңыз!», – деп жауап берді. Міне олар келді. Хан оларға ұзақ қарады. Оларды көргенде, ханның жүрегінде оларға деген ықыласы мен сүйіспеншілігі оянды, өйткені Алла Тағала ханның жүрегін шынайы сенім жолына нұсқау нұрымен жарықтандырды. Ол: «Сіздер кімсіңдер? Қандай шаруамен ел кезіп жүрсіңдер? Қазір не істейсіңдер?»

Олар: «Біз мұсылманбыз. Жаратқан Иеміздің бұйрығымен сізді исламға шақыру үшін келдік» – дейді. Сол сәтте ханның (сиқыршы) шейхтары: «Олар – жаман адамдар! Оларға рұқсат бермеңіз, оларды тек өлтіру керек» – дейді. Сол сәтте Өзбек хан: «Оларды қандай себептермен өлтіремін?! Мен – ханмын! Сіздің кез-келгеніңіз мен үшін бірдейсіз. Мен сенімі дұрыс адамдармен бірге боламын. Егер олардың сенімі дұрыс болмаса, онда неге бүгін Сіздің ісіңіз жүзеге аспай қалды, сіздің балыңыз неге ақпай қалды?! Пікір таластырыңыздар. Қайсыңыздың сеніміңіз дұрыс болады, мен соған мойынсұнамын» – дейді. Екі қауым бір-бірімен дауласа бастайды. Олар ұзақ уақыт тартысып, бір-бірімен ұрысып қалады. Ақыры олар жерден екі тандыр ошақ қазып, әрқайсысын он арба сексеуілмен қыздырып, бір тандырға сиқыршылардың бірін, екіншісіне осы мұсылман әулиелердің бірін кіргізіп, қайсысы жанып кетпей, дін аман шығатын болса, соның сенімі дұрыс деген шешімге келеді. Осыған екі жақ та келісті. Таңертең олар екі үлкен тандыр қазып, сексеуіл отынын жинап, оларды қыздырды. Біреуі сиқыршыларға, екіншісі мұсылмандарға арналған. Бұл мұсылман әулиелер бір-біріне құрметпен: «Біздің қайсымыз тандырға кіреміз?» деді. Олардың бірі Баба Туклас деп аталады: оның денесі түкті болатын. Ол: «Маған рұқсат етіңіз, мен кірейін, сіздер қуанатын боласыздар», – дейді. Қалған әулиелер оған батасын береді. Тағы ол баба: «Маған сауытымды әкеліндер», – дейді. Олар са-

уытын әкелгенде, оның жалаңаш денесіне кигізіп, Алла Тағаланы тағы еске алып, тандырға қарай беттейді. Олар бабаның денесіндегі шаштары тік тұрып, сауыт тесіктерінен шығып тұрғанын айтады. Мұны бәрі көрді. Осылай ол жүріп, тандырға кіреді. Олар сол кезде қой етінің ұшасын әкеліп, тандырдың үстіне жауып қояды, оның аузы мықтап жабылды.

Енді біз сиқыршылар туралы әңгімеге келейік. Сиқыршылар өздерінің біреуін баса-көктеп, зорлықпен тандырға кіргізеді. Сол сәтте кемпірқосақтың барлық түстерімен жарқырап, тандырдың аузынан жалын шыға бастайды. Мұны Өзбек хан бастаған барлық адамдар көргенде, олардың жүрегі опасыздыққа сенуден бас тартып, мұсылмандыққа бет бұрады. Ал тандырдан Алланы еске алған бабаның дауысы үздіксіз естіледі. Тек қой еті піскенде ғана тандырдың аузын ашады. Тері басылған бабаның бата тілеген жүзін жоғалтып, тандырдан шығып: «неге асықтыңдар?! Сәл күте тұрғанда менің Алланы еске алу ісім аяқталатын еді» – дейді. Олар жалындаған көмір шоғы сияқты шынжырлы сауыттың қызғанын көреді, бірақ Жаратқан Иенің құдіретінің арқасында бабаның денесінде бірде-бір шаш жанбапты, сол күйі [дін-аман] шығыпты. Мұны хан бастаған барлық адамдар көргенде олар бірден әулиелердің етегіне жабысып, барлығы мұсылман болады. Ислам діні үшін Аллаға мадақ! Бір сөзбен айтқанда, Берке хандығы кезінде өзбек тайпасы Исламды қабылдады. Одан кейін ол қайтадан жолдан таюшылардың тайпасына

бұрылып, опасыздық жасады. Бірақ өзбек тайпасының ислам діні Өзбек хан мұсылман болған кезден бастап өзгерген жоқ. Жиырма жыл бойы Өзбек хан басқарды дейді. Бірақ кейбіреулер оны он сегіз жыл басқарды дейді. Содан кейін ол Жаратқан Иеміздің рақымына бөленді. Шынында да, біз Аллаға тиесіліміз және біз оған ораламыз!» [6, 105-106 б.] деп аяқталады бұл әңгіме. Бұл әңгіме шындыққа жанасатын сияқты. Өйткені кейінгі кездері табылған Қадырғали бек Қосымұлының жазбасында: «Алтын Орданы 1312-1341 жылдар аралығында билеген Гиясаддин Мұхамед Өзбек хан Арабстаннан арнайы дін үйрету үшін Бабай Түкті Шашты Өзізді алдырыпты» деген жолдар да бар. Яғни, бұл шамамен XIV ғасыр болып шығады. Бұған қоса этнограф ғалым Серікбол Қондыбай Өзбек ханның тұсында Ислам діні өркендегенін айтады: «Яғни, 1300 жылдары Түркістан-Нұратау аймағында шоғырланған сопылық топтардың (дін ордендерінің) бір бөлігі Өзбек ханның Алтын Ордадағы жаппай исламдандыру саясатына сай еркіндікті пайдаланып, Батыс Қазақстанға ағылған. Олар өздерінің келген жеріндегі діни-ұйымдық атауларын алып келген. Мәселен, Созақ ауданындағы «Баба Түкті Шашты Өзіз» әулиенің жай ғана моласынан басқа XIV ғасырда осында сопылық дәруіштік ұйым болды деп есептейтін болсақ, онда осы ұйымның сопылары Маңғыстаудың Сазды Үштаған жеріне келіп, тағы бір «Баба Түкті Шашты Өзіз» ұйымының (мәзһаб, мектеп, т.б.) ашуы әбден мүмкін және істің

қисыны осыған келеді»[3, 210 б.].

Серікбол Қондыбай Баба Түкті Шашты Өзіз тұлғасын миф пен тарихтың түйіскен нүктесі ретінде қарастырады. Ол «әулиелер экспорты» тұжырымдамасын ұсынып, Ясауи ілімінің Батыс Қазақстанға таралуын осы әулие есімімен байланыстырады. Ғалым еңбектерінде Өзіз – сопылық мектептің символдық өкілі.

Баба Түкті Шашты Өзіз туралы қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов та жазып қалдырған. Ол «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырының Құсмұрын нұсқасына былай деп анықтама жазады: «Баян жолдап, бозторғай тасып беретін мейізді талшық етіп, шоқ терек көлеңкесі саясында Қозы он төрт күн, он төрт түн ұйықтайды. Құл Қодар ұйқыдан шала мас боп жатқан Қозыны қамыс жебемен қақ жүректің түбінен атып өлтіреді. Бабай Түкті Шашты Өзіз Баянның зарын құлағы шалып, алтын айдарлы Қозының кеудесіне қайта жан бітіреді» [2, 90 б.]. Ал «Қыз Жібек» жырында Төлеген Ақ Жайыққа аттанарда анасы жалғызын жаратқанға, онан соң осы Шашты Өзіз әулиеге тапсырады. Сөйтіп, Баба Түкті Шашты Өзіз әулие халық жадында ел қорғаған батырлардың демеушісі, қиналған-қысылған шақта сүйеніші, баласы жоқтарға бала сұрап әперуші, жарылқаушы, ақ тілеулі аналардың жалбарынғанда медет қылар пірі екенін ұғындық.

Ш. Уәлиханов еңбектерінде Баба Түкті Шашты Өзіз қазақ халқының ауыз әдебиетімен тығыз байланыста қарастырылады. Ғалым оны «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек»

сияқты эпикалық жырлардағы киелі бейне ретінде сипаттап, әулиенің халық жадындағы рухани қызметін алғаш ғылыми тұрғыда бағалаған. Уәлиханов үшін Баба Түкті Шашты Өзіз – нақты тарихи деректен гөрі халықтық сенім жүйесінің көрінісі.

Үмбетей жырау «Бөгенбай қазасын Абылай ханға естірту» атты жырында Абылай ханның Баба Түкті шашты Өзіз кесенесінің басына барып бата алғанын есіне салады:

Анау бір жолы аттанған,
Әскерді қырғыз қырғанда,
Басынан оба қылғанда,
Ол хабарды ел біліп,
Көп батырмен сен жүріп,
Көзіңнің жасын көл қылып,
Қысылған әскер басының
Қасына барып тұрғанда,
Ақбоз атты шалғанда,
Мойнына кісен салғанда,
Баба Түкті Шашты Өзіз,
Содан бата алғанда,
Тілеуің қабыл болғанын,
Басыңа Қыдыр қонғанын,
Ұмыттың ба соны Абылай?![7, 74 б.].

Баба Түкті Шашты Өзіз әулиенің желеп-жебеуші кереметтері қазақтың батырлар жырында үнемі кездесіп отырады. «Алпамыс батыр» жырында бір перзентке зар болып жүрген Байбөрі бай бәйбішесімен бірге Баба Түкті Шашты Өзіз әулиенің кесенесі басына түнеп, ұл сұрайды. Сонда Баба Түкті Шашты Өзіз былай дейді:

Менің атым – шашты Өзіз,
Қыламын десен ықылас,
Жарылқады Жаратқан,
Ей, бейшара, көзінді аш,
Ұлыңның аты Алпамыс,

Қызыңның аты Қарлығаш.
Атса мылтық өтпейді,
Шапса қылыш кеспейді.
Қалмақтармен болар қас [8, 14 б.].

Майкөт Сандыбаев жазып алған Сұлтанқұл Аққожаевтың бұл нұсқасында осылай деп жырланса, Жүсіпбек Шайхысламұлы 1899 жылы Қазан қаласында «Қисса-и Алпамыш батыр бұ тұрыр» деген атпен жариялаған «Алпамыс батыр» жырының нұсқасында оқиғаның бұл тұсы қара сөзбен баяндалады: «Аузы ошақтай, азуы пышақтай, мұрнының тесігі үңгірдей, иегі сеңгірдей болды. Ол ақымақ ер жеткен соң, Байбөріге тілі тиетұғын болды. Ашуланса, «ку бас шал, сөйлем» дейтұғын болды. Мұны есітіп Байбөрі: – «Құдай өзіме бермесе, бұл маған бала болып жарытпайды екен, – деді, – мұның сөзін есітіп тұрғанша далада қаңғып өлейін», – деп, қолына таяқ алып, әулие қоймай қыдырып, етек-жеңін шеңгел сыдырып, жылдан – жыл өткенде Бабай Түкті шашты Өзіз деген әулиеге түнеді. Құдай Тағала тілеуін беріп, әулие жәрдем болып, бір ұл, бір қыз берді. «Ұлдың атын – Алпамыс, қыздың атын – Қарлығаш қой», – деді. «Ұлың он жасында ел ұстайды, атса оқ өтпейді, шапса қылыш кеспейді, отқа салса күймейді, суға салса батпайды, өзің хан боласын», – деді. Онда Байбөрі орнынан түрегеліп, қуанып үйіне келді. Қатыны жүкті болып, тоғыз ай, он күнде бала туып, ұлының атын Алпамыс қойды. Артынан бір жасар болып Қарлығаш туды. Онда Шекті деген елде Сарыбай деген бай бар екен, оның Күлбаршын деген

жалғыз қызы бар еді, соған құда түсті Байбөрі бай онан кейін» деп айтылады [6, 532 б.].

Ал «Қобыланды батыр» жырында Көбікті ханмен шайқасуға кетіп бара жатқан батырды шешесі былай деп жылап шығарып салады:

Ықылас ата – Шашты Әзіз,
 Осы кеткен қозымды
 Тек тапсырдым қолыңа.
 Қозымды жықпа орыңа,
 Жолықтырма зорыңа!
 Алпыс жасқа келгенде
 Қобыландыдай ұл тапқан
 О да менің сорым ба? [9, 179 б.].

Дәл осы жыр жолдарында анасы Бабай Түкті Шашты Әзізді – өз атымен «Ықылас Ата» деп атайды. Бұл «Ықылас» есімін Қобыланды да қысылған кезде бірнеше мәрте қайталайды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жазушы Мұхтар Әуезов қазақ эпосын зерттей отырып, батырлар жырындағы пір мен әулие бейнелерінің қызметін саралаған. Ол Баба Түкті Шашты Әзізді тікелей жеке зерттемегенімен, оның бейнесін эпостық дәстүрдегі рухани желеп-жебеуші типінің көрнекті үлгісі ретінде қарастыруға теориялық негіз қалады. Ал ғалым Әуелбек Қоңыратбаев еңбектерінде Баба Түкті Шашты Әзіз қазақ эпосындағы мифологиялық кейіпкер ретінде сипатталады. Ғалым әулиенің «перзент беру», «батырды қорғау» функцияларын эпикалық заңдылықтармен байланыстыра отырып, оның архаикалық мифтік сипатын ашады. Фольклортан-

ушы ғалым Сейіт Қасқабасов әулие бейнесін қазақ фольклорындағы сакральді кейіпкерлер жүйесінде қарастырады. Оның еңбектерінде Баба Түкті Шашты Әзіз Қызыр, Қырық шілтен секілді бейнелермен типологиялық тұрғыдан салыстырылады және исламға дейінгі сенімдермен сопылық дүниетанымның тоғысу нәтижесі ретінде бағаланады. Қазақстандық бір топ ғалым өз еңбектерінде Баба Түкті Шашты Әзіз тұлғасын метафизикалық және рухани кеңістегімен байланыстырылған тарихи сана ретінде қарастырады. Мұнда әулиенің аңыздар мен тарихи материалдар арасындағы байланысы, оның қазақ рухани әлеміндегі орны, сондай-ақ рухани мәдениеттегі функциясы талданады [10,43].

Тарихнамалық деректерде Баба Түкті Шашты Әзіз VIII ғасырда өмір сүрген, азан шақырып қойған есімі Баба Түклас, ал әкесінің есімі Керемет Әзіз делінсе, екінші бір деректе, ол Ахмет Яссауидің ата-бабаларының бірі, үшінші бір аңызда ол Еділ-Жайыққа дейін келген кісі, одан Құтлыбек, Құтлыбектен Едіге дүниеге келген дейді. Келесі бір әпсанаға арқа сүйесек, бабамыз боз бала шағында Түркістан облысы, Созақ ауданы, Құмкент ауылындағы Жылыбұлаққа шомылып жүрген пері қыздарын көрген-міс. Олардың киімдерін жасырып қойып, ішіндегі біреуін әйелдікке алғысы келгенде, пері қыздары Баба Түкті Шашты Әзізге үш шарт қойыпты деседі. Олар: аяқ киімін шешкен кезде қарамау, тырнағы мен шашына қарамау және қолтығына қарамау. Пері қызға үйленген Баба Түкті

Шашты Әзизге, сөзінен тайғанына өкпелеген пері қызы: «Қазір ішімде алты айлық балаң бар. Баланды алып Құмкент дейтін жерге тастап кетемін, іздеп өзің тауып ал» деп аспанға ұшып кетіпті-міс. Әулие пері қыз

айтқан жерге келіп, сәбиді іздеп тауып алады. Оған «Едіге» дейтін есім береді. «Едіге батыр» жырында Баба Түкті Шашты Әзизді осылайша оның әкесі ретінде кейіптейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Құран Кәрім: қазақша мағына және түсінігі / ауд.: Халифа Алтай. – Сауд Арабия, 1991. – 101 б.
2. Мұхтарұлы С. Шоқан және өнер: Түсініктемеге негізделген иллюстрациялық ғылыми-публицистикалық кітап. – Алматы: Өнер, 2000. – 310 б.
3. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы / ред. Д. Секер, Ш. Жамықаева. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. – Алматы: Арыс, 2008. - Т.3. – 280 б.
4. Баласағұн Ж. Құтты білік / аударған: Асқар Егеубай. – Алматы: Өлке, 2006. – 640 б.
5. Жеті ғасыр жырлайды // 2 томдық. – Алматы: Жазушы, 2004. – Т. 2. – 400 б.
6. Аничков И.В. О некоторых местностях Казалинского уезда, интересных в археологическом отношении // ПТКЛА, III. – Ташкент, 1897-1898. - Протокол №1(1897).
7. Жеті ғасыр жырлайды // 2 томдық. – Алматы: Жазушы, 2004. – Т. 1. – 528 б.
8. Алпамыс батыр. редакциясын басқарғандар: М.О. Әуезов және Н.С.Смирнова. – Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1961. – 563 б.
9. Қобыланды батыр жыры / құраст. Өтеген Әбдіраман. – Алматы, 2013. – 352 б.

REFERENCES

1. Quran: Kazakh meaning and concept / translated by: Calipha Altai.- Saudi Arabia, 1991. - P. 101
2. MukhtarulyS. Shokanand art: an illustrative scientific and journalistic book based on commentary.- Almaty:»Oner», 2000. – 310 P.
3. Kondybai S. Sacred places of Mangystau and Ustyurt. / Full collectionof works/ editorD.Seker, Sh. Zhamikaeva. - Almaty: Arys,2008. - Vol. 3 – - 280 P.
4. Balasagun Zh. KuttyBilik/ translatedby Askar Yegeubay.- Almaty: Olke, 2006 – - 640 P.
5. Seven Centuries Poems // In 2 volumes.- Almaty: Zhazushy, 2004. - Vol.2 – - 400 P.
6. Anichkov I. V. On specific places of Kazalinsky district, interesting in archaeological research // PTKLA, III. – Tashkent, 1897-1898. - Protocol No. 1(1897).
7. Seven Senturies Poems // In 2 volumes.- Almaty: Zhazushy, 2004. - Vol. 1 – - 528 P.
8. Alpamysbatyr. The editorial board was headedby M. O. Aueзов and N. S. Smirnova.- Almaty: publishing house of the Academyof Sciences of the Kazakh SSR, 1961.- 563 P.
9. Koblandybatyr / edited by UtegenAbdraman. - Almaty, 2013 – 352 P.

Авторлар туралы мәлімет:

Керімбек Жылбек Сенбекұлы – PhD доктор, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, (Алматы, Қазақстан, e-mail: zkerimbek@mail.ru, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1490-3548>)

معلومات عن المؤلفين:

كيريمبيك جيلبيك – دكتور PhD، محاضر أول، جامعة أبي الوطنية الكازاخية (الماطي)، كازاخستان،
e-mail: zkerimbek@mail.ru. ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1490-3548>

Information about authors:

Kerimbek Zhylbek Senbekuly – PhD doctor, Senior lecturer. KazNPU named after Abai
(Almaty, Kazakhstan, e-mail: zkerimbek@mail.ru, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1490-3548>)

Информация об авторах:

Керімбек Жылбек Сенбекұлы – PhD, старший преподаватель. Казахский на-
циональный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан, e-mail:
zkerimbek@mail.ru, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1490-3548>)